

LÉTAY MIKLÓS

ÓBUDA PARASZTPOLGÁRAINAK ANYAGI KULTÚRÁJA ÉS TÁRSADALMA (1848–1945)

Témánk érdemi tárgyalása előtt néhány körülményre hívjuk fel az olvasó figyelmét. Ez a dolgozat 1973-ban készült és a felhasznált szakirodalom is – melynek jegyzékét most közöljük – ezzel az időponttal zárul. Terjedelmi okok miatt a dolgozat két részletben való publikálására kényszerültünk. Az első rész „Munkahely és termelés” alcímmel ezen évkönyv előző számában jelent meg¹ és a következő témákat tárgyalta: szántó-földi növénytermesztés és szénagazdálkodás, kertészet, szőlőművelés, állattartás, teher-szállítás, fuvarozás, bérmunka, napszámosok. Csakis ezek ismeretében, illetve ezekkel együtt érthető és értelmezhető dolgozatunk itt következő második része.

II. LAKÓHELY ÉS FOGYASZTÁS

Település, építkezés

A törökök Budáról történt kiverése idején (1686) Óbuda rombadőlt és átmenetileg elnéptelenedett. A harcokat követő újjáépítés a középkori utcahálózaton és a beltelkek határain nem változtatott. Ennek alapján egy szalagtelkes, utcás település képe rajzolódott ki, mely az 1960-as évekig fennmaradt. Általános vonásként figyelhető meg, hogy a beltelkek az utcára merőlegesen feküdtek, a házak pedig közvetlenül az utcára épültek ki. A lakótelkek több esetben mindkét végükön kijáráttal rendelkeztek az egymáshoz közel húzódó utcák (pl. Kórház u. és Vörösvári út) vagy az átlagosnál nagyobb telekhoz-szúság (pl. Korvin O. u. és Fényes A. u. között) következtében (1. kép).

A kézművesek, kereskedők, tisztviselők stb. városi jellegű és alaprajzú, gyakran emeletes lakóházai az összes épületnek csak kis töredékét adták. Az utcaképet a parasztházak száza uralták. William Rey francia utazó joggal állapíthatta meg 1849-ben, hogy „Óbuda . . . Pesthez hasonlítva valóságos falu”.²

Ez a fejezet a jobbágyok, majd parasztpolgárok által lakott házakat vizsgálja, melyek hozzájárultak Óbuda mezővárosi jellegéhez, még akkor is, amikor lakóik származása, foglalkozása stb. már teljesen megváltozott.

A beltelkek két részre oszlottak, melyeket ajtóval ellátott lécz- vagy deszkakerítés választott el egymástól. Az utcához közelebb eső rész a lakó- és gazdasági udvart, a hátsó

rész a konyhakertet foglalta magába. Természetesen akadtak eltérések, volt ahol a gazdasági udvart is kerítéssel különítették el, másutt a kerti művelés hiányzott, helyén állatot, szekeret stb. tartottak.

Az udvar és az utca elválasztását a homlokzat egyenes folytatásaként emelkedő, kb. 3 m magas fallal (2., 3. kép) oldották meg. E falat két bejárat tette átjárhatóvá. A házhoz közelebb eső egyszárnyú ajtó szolgált a személyi közlekedésre. Mellette kőkeretes, két-szárnyú, fatáblás kapu helyezkedett el a kocsik számára. A faragott kőkeret alul egy-egy kerékvetőkőből emelkedett ki és mintegy kétméteres magasságban pillérfejet alkotott. Innen indult ki az a kosárv, melyet a középpontban zárókő fogott össze. E zárókövet gyakran díszítették, vagy monogrammal, évszámmal látták el. Szegényesebb, igénytelenebb építkezés esetén a főkapu négyzetes alakot és kő helyett fagerenda keretet kapott (2–5. kép).

A téglalap alakú lakóépület az utcára merőlegesen, a telek valamelyik hosszanti oldala mentén húzódott. Alaprajzilag háromszatú, alapincézett házról van szó, mint amilyenben már a középkori városi szőlősgazdák is laktak.

Eredetileg és általában az egyes helyiségek így sorakoztak, az utcától befelé haladva: szoba, konyha, szoba, lejárát az alattuk levő pincébe, — és folytatólagosan hozzáépítve — présház, istálló, kamra, szín. E sorrend pincelejárattól kezdődő második fele nem mutatott olyan kizárólagosságot, mint a lakrész. 1848 után ez az alaprajz részben változatlanul, részben átalakítva, módosítva élt tovább. A különböző változások hátterében az óbudai lakosság létszámának emelkedése állt. Ha időben kissé visszafelé haladunk, azt látjuk, hogy körülbelül 1790-től 1848-ig a jobbágyok és házaik száma — mely csak kisebb ingadozásokat mutatott, de lényegesen nem változott — nagyjából szinkronban maradt. 1848 után viszont a népesség gyors növekedésnek indult és 1870-ig több mint megkétszereződött. Az építkezések üteme ettől persze messze elmaradt, ami abból is kitűnik, hogy a belterület 1800. évi határai körülbelül 1870-ig nem módosultak. A lakások iránti keresletből fakadó lehetőségek arra késztették a parasztpolgárok egy részét, hogy meglévő házaik hosszanti növelésével vagy átépítésével bérlakásokat létesítsenek.³ Ennek következtében a présház, az istálló, a kamra gyakran a telek házzal szemközti oldalára vagy hátrább, esetleg a hátsó udvarba (6. kép) szorult.

Ugyancsak a 19. század derekára tehető és hasonló okokkal magyarázható az előbb vázolt háromszatú ház két változatának felbukkanása a parasztpolgárok építkezési gyakorlatában. Időben és térben való párhuzamos előfordulásuk ellenére, tulajdonképpen egy vagy több zárt helyiség nyeresére irányuló törekvés két fokozatát jelentették.

Mielőtt a kialakítás módjaira rátérnénk, hangsúlyoznunk kell egy igen fontos tényező, a telek szélességének szerepét, mely megszabta a lehetőségeket. A beltelkek egy részénél, a házzal párhuzamosan csak a gyalogjáró és a kocsiút fért el, így a terjeszkedés kizárólag hátrafelé történhetett. A többi teleknél az udvar legalább 2–3 méterrel szélesebb volt, ami a különböző hozzáépítések számára elegendő teret nyújtott.

Számos esetben az első (lakó-) udvar végében, a házzal szemközti szabad területre néhány négyzetméteres, ablakkal, ajtóval ellátott, zárt helyiséget emeltek, melyet az eredeti épület tetőzetének derékszögű folytatásával fedtek le. Természetesen a hátsó udvarba vezető ajtó megmaradt középen, de előttere kapualjja záródott a lefedés révén (7. kép).

Az új helyiséget kamrának, műhelynek, nyári konyhának használták. Padlásán szénát tároltak. Hasonló arányban fordult elő, hogy az említett toldaléképületet az utca felől, az utcai kapu másik oldalán emelték. E helyiség mint kocsma (4. kép), üzlet vagy lakószoba funkcionált. Ismerünk olyan kapukat, melyeknél ez esetben a befedés (lepadlásolás) elmaradt (8. kép). Ez azonban egyáltalában nem nevezhető általánosnak és feltétlenül a szegénység jeleként értékelhető.

Változás következett be a kapuk kialakításában is. A személybejárat megszűnt, de ugyanakkor kisajtóval látták el a nagykaput, mely ily módon, teljes szétnyitás nélkül is átjárhatóvá vált (4. kép).

A leírt módokon kialakított, a telkeken különbözőképpen elhelyezkedő, de végeredményben mindig L alaprajzú házak a középkorra visszanyúló alaptípus I. változatát adják. Ennek egyenes folytatása a II. változat, amelynél a rövidebb épületszárny végéhez derékszögben csatlakozva, a beltelek még üres, hosszanti oldala mentén tovább építkeztek. Az udvart most már három oldalról, U alakban körülvevő ház ezen újabb szárnya lakásokra oszlott.

Építőanyagokra vonatkozó vizsgálataink szerint a házakat eredetileg vályogtéglákból emelték. Egy irodalmi példát is említve ismételten William Rey francia utazóra hivatkozunk, aki leírja, hogy az 1838. évi árvíz Óbudán „... elárasztva a házakat sokat romba döntött, mert a házak nagyobbrészt vályogból voltak építve”.⁴ Gyakori megoldásként figyeltük meg, hogy vályogtéglákból és több-kevesebb terméskövből húzták fel a falakat. A két anyagot kétféleképpen párosították: 1. a falak alját kövekből, a felsőbb részeket vályogból építették fel, 2. a vályogtéglák közé termésköveket illesztettek.

Bár téglavetők a 18. században is működtek Óbudán, a téglás építkezés csak a 19. század második felében kezdődött el, elsősorban a tehetősebb parasztpolgárok körében. Tömeges jelenséggé sohasem vált, de nem is válhatott, hiszen a gazdálkodók az első világháború után már nem építettek új házakat.

A nyers falakat kívül-belül bevakolták és fehérre meszelték (3., 9. kép).

A lakóházak befedését nyeregtetővel, illetve nyereg- és félnyereg tető kombinációjával oldották meg. Alkalmazásuk nem tetszőlegesen történt, hanem a különböző alaprajzokhoz kötődött. Az általunk „alaptípus”-nak nevezett házakra mindig nyeregtető került (2. kép). A padlásteret lezáró háromszögletű oromfal közepét kör- vagy téglalap alakú szellőzőnyílás törte át (2. kép). Sok esetben ferde síkban lemetsztették a tetőgerinc végét (3., 9. kép). E megoldás múltját homály fedi Óbuda viszonylatában. Vizuálisan az ún. „üstök”-kel („kanfa”) rokonítható, annak csökevényeként tekinthető.

Az összes többi, derékszögben kanyarodó háznál utcával párhuzamosan futó nyeregtető borította az utca felőli részt (4. kép). A tető végeit lezáró függőleges oromfalakat, a telek beépítettségétől függően csak az egyik vagy mindkét oldalon megnyújtották hátrafelé és ehhez támasztották az elülső tetőhöz kapcsolódó félnyereg tetőt. A tetők udvar felőli síkjából ajtós bejárat és szénabedobó nyílás, ill. nyílások (7. kép) emelkedtek ki. A valóság hű képéhez hozzátartozik, hogy néhány lakóházra csak félnyereg tető került (8. kép), ami részben igénytelenségből, részben szegénységből fakadt.

A gazdasági épületeket ugyancsak félnyereg tetővel fedték. Itt azonban az igénytelenség mellett a kisebb méreteket, az egyszerűbb építési módot is figyelembe kell venni, mivel az istálló, kamra stb. helye többször is változhatott egy évszázad alatt.

A legrégebbi tetőfedő anyagként a fazsindely ismeretes Óbudán. Eltűnése a 19. század második felében megjelent ún. hódfarkú cserép fokozatos térhódításával egyenes arányban következett be. Ennek megfelelően még az 1920-as években is akadtak zsinde-lyes tetők (9. kép). A zsinde-lyes tető a gazdasági épületeken maradt meg a leghosszabb ideig. Kiszorulását az első világháború alatt hozott tűzbiztonsági intézkedések jelentősen meggyorsították.

A tetőszerkezetekről alig tudunk valamit. Adatközlőink és személyes megfigyeléseink alapján bizonyosnak látszik, hogy kisiparosok készítették, városi mintára. Idevágó – de az építkezés egyéb területeire is vonatkozó – ismereteink hézagosságát két világháború pusztításai és számos átépítés magyarázza.

A parasztpolgár házak falait is mesteremberek építették. A vályogtéglákat a beltelken készítették el.

A tüzelőberendezés a szobákra és a konyhára terjedt ki. Részleteiben a következőképpen nézett ki a 19. század végéig: a konyha végében, azaz a bejárati ajtóval szemközt, a fal közepén vagy az egyik sarokban helyezkedett el a téglából épített, vaslap tetejű és ajtajú „rakott” tűzhely. Füstje a felette nyíló szabadkéményen át távozott. Ez a kémény elég messze esett a klasszikus pendelykéménytől, a négyzetes keresztmetszetű kürtő csak a mennyezet vonalában vagy az alatt vált öblössé (10. kép).

A szobák konyha felőli sarkában cserépkályha állt. A hátából térdmagasságban kürtő nyúlt ki, mely a mögötte levő falba vágott nyílásba, s azon keresztül a konyhába torkol-⁵lott. Ezen a nyíláson át, a konyhából fűtötték a kályhát és az égéstermék is ugyanezen az úton távozott.

1900–1920 között lényeges változások történtek. A rakott konyhai tűzhelyet felvál-totta a melles takaréktűzhely, közismertebb nevén „csikósparherd” (ném. Sparherd = ta-karéktűzhely). A szabadkéményt lepadlásolták. A cserépkályha helyére vaskályha került, amelyet az előbbihez hasonló módon, konyhába nyíló vascsövön keresztül fűtöttek, de a füstöt már egy másik csővel vezették a kéménybe.

A tüzeléshez minden esetben fát, venyigét, kukoricacsutkát használtak.

A ház bejárata az udvarból nyílt és a konyhába vezetett. Az innen nyíló oldalajtókon keresztül lehetett a szobákba lépni. Az utca felőli szoba két ablaka az utcára (2., 4. kép), a többi az udvarra nézett. A konyha egy, az udvari szobák rendszerint két ablakkal ren-delkeztek. A borospince és a gazdasági épületek (présház stb.) ajtajai is az udvarból nyí-ltak (11. kép).

A szobák és a konyha – esetleg a présház – alatt húzódott a dongaboltozatos boros-pince (12. kép).⁶ Számos esetben azt tapasztaltuk, hogy falai középkori kő maradványok-ra épültek. A pince a parasztpolgár házak azon része volt, melyet a változások a legkevés-bé érintettek. Az egyetlen említhető módosítás, hogy a 20. századi borospincék már sík mennyezetet kaptak.

A beltelkekről szólva nem felejtkezhetünk meg a kutakról. A 19. században az első udvarban kerek kutak szolgáltatták a vizet. Ha a telek végében konyhakert helyezkedett el, oda gémeskutat állítottak. 1883-ban megkezdődött a vízcsőhálózat kiépítése Óbudán és ezzel összefüggésben fokozatosan csökkent mindkét kúttípus jelentősége és száma.

Bútorzat, házbelső, lakás

A parasztpolgárok bútorait óbudai asztalosok készítették. Anyaga többnyire diófa, színe közép- vagy sötétbarna volt. Stílusa megegyezett a korabeli egyszerű, polgári bútorokkal (13. kép). Egy-egy szoba berendezése általában két ruhásszekrényből, két támlás ágyból, két éjjeliszekrényből, mosdószekrényből, asztalból, székekből, tükörből, esetleg sublótból (fiókos szekrény) és íróasztalból állt.

A falakon egyszerű olajnyomatok, szentképek, fényképek függtek. A gazdák vallássosságának megfelelően a feszület sem hiányzott a szobákból. A bejáratú ajtó fölé szentképes fémlapocskát, ún. „házi áldás”-t szegeztek.

A konyhában festett konyhaszekrény, asztal, székek és a tűzhely állt. A falon fa vagy porcelán fűszertartó készlet lógott.

Az éléskamrában fapalcok sorakoztak. A fal mellé, a földre lisztet, cukrot, zsírt stb. tartalmazó edényeket (14. kép) tettek. A mennyezet közelében farudak húzódtak, ezekre akasztották a húsféléket.

Az elektromos áram 1900-as években történt fokozatos bevezetése előtt petróleumlámpával világítottak Óbudán. A lakószobákban a lámpa csillárszerű búrás tartóban lógott.

A szobákban cserép- vagy vaskályhával fűtöttek.

Húsvét és búcsú (júni. 29.) előtt az asszonyok kívül-belül kimeszelték a falakat, majd alaposan kitakarították az egész házat.

A parasztpolgárok házai nemzedékről nemzedékre öröklődtek. A családok természetes szaporodásából (átlag 3 gyermek) fakadó igények azonban lassanként meghaladták az ily módon rendelkezésre álló lakások befogadóképességét. Ezen túlmenően Óbuda egészét tekintve is egyre inkább lakáshiány mutatkozott, nem utolsósorban az immigráció hatására. Tehát a felnövekvő és családot alapító generációk lehetőségeik, vagyoni helyzetük szerint többféle utat követtek. Egyszerűbb megoldásként átépítették, illetve hozzáépítéssel különböző mértékben növelték a szülői házat. Más esetekben házat béreltek, vásároltak vagy építettek.

A gazdálkodók házaiban létesített (bér)lakások következtében megszokottá vált különböző foglalkozású egyének együttélése. Akár a szülő-gyermek, akár a tulajdonos-bérlő viszonyt vesszük, mindkettőnél előfordult, hogy az előbbi még mezőgazdasági termeléssel, az utóbbi már ipari munkával foglalkozott.

Táplálkozás

A parasztpolgárok a táplálkozásukban használatos nyersanyagokat részben saját gazdaságukban termelték meg, részben a helyi piacokon (ld. I. rész, 170. old.), a pesti vásárokon és a városi kereskedelemtől szerezték be.

Néhány élelmiszer felvidéki, „tót” vándorkereskedőktől származott, akiknek óbudai feltűnése a 17. századtól ismert és azóta is minden évben, rendszeresen megjelentek aszalt szilvát, körtét, almát, pálinkát, sajtot, valamint különböző faszerszámokat (pl. favilla, kosár) árulva. Voltak, akik tutajokon érkeztek és az Óbudai sziget melletti kis Duna-ágban kötöttek ki.⁷

Az ételeket a konyhai tűzhelyen készítették el, melyről már részletesen szóltunk. A 19. század második felében cserép- (15. kép) és vasedényekben süttöttek, főztek s ezeket csak lassan váltották fel a 20. század elején megjelent zománcedények. Egy-egy darabot évtizedekig is használtak, gyakorlatilag addig, míg tönkre nem ment. Ennek következtében a háztartások felszerelésében gyakran keveredtek a különböző anyagból készült edények. A konyhai eszközöket szintén piacokon, vásárokon, üzletekben vásárolták és a konyhaszekrényben tartották.

Az óbudai parasztpolgárok étrendjében nem fedezhetünk fel különleges ételeket, mindegyik előfordult a korabeli polgárság asztalán is. Az elkészítési módok sem mutattak kirívó eltéréseket, néhány jellegzetességre azonban felhívjuk a figyelmet.

A kenyértésztát házilág készítették. Minden alkalommal félretettek egy kis mennyiségű kovászt, amit a következő dagasztásnál használtak fel. Az élesztőt pénzért vásárolták, használat előtt a lisztet átszitálták. A kenyérbe burgonyát is tettek, hogy „jó laza” legyen és több nap után is „saftos” maradjon. Este kovásztoltak és másnap, kora reggel dagasztottak. A kiszájtott kenyértésztát szakajtóba helyezték, amelynek belsejébe lisztezett, négyszögletes vászonkendőt terítettek előzőleg.

Néhány adat – ha egész halványan is – felveti azt a gondolatot, hogy körülbelül 1870 tájáig a kenyeret otthon süttötték. Ez azonban feltétlenül további megerősítésre szorul. Az viszont biztos, hogy az 1880-as évektől kezdve mindig a pékeknél süttették a kenyeret. Reggel elvitték és délben már mehetek is érte. A sütésért pénzt fizettek vagy időnként egy-egy szekér fűtőanyagot (venyige) vittek a péknek, így egyenlítő ki a tarozást.

A kenyérsütés a hét egyik napjához sem kötődött, hanem a fogyasztáshoz igazodott. Szokás volt a kenyérrel együtt néhány lángost is készíttetni, melyet fokhagymásan, zsírosan ettek meg.

A különböző módokon feldolgozott sertéshús fontos szerepet játszott a táplálkozásban. A hasszalonnát megfűstölték, a tokaszalonnát megfőzték (megabálták) vagy bepaprikázták. Mindhárom fajta szalonnát csíkokra („stráf”) vágták. A hátszalonnát körülbelül 2X2 cm-es darabokra vágták és vasüstben kiolvasztották, míg egy másik üstben a nagyobb húsdarabokat főzték ki.

A vékonybélből kolbászt készítettek. A töltelék húsból – másnéven dagadóból –, sonkából vagy szalonnából, sóból, paprikából, borsból és egyéni ízlés szerint hozzáadott

fokhagymából vagy majorannából állt. A vastagbélből véres- és májashurka készült, ezekben főzött és darált hús („Ausschnitt”), tüdő, rizs vagy zsemlye, hagyma került.

A disznósajt készítésekor fejhússal és a zsírszalonna kisütés előtt lefejtett bőrével töltötték meg a sertés gyomrát, majd a ráhelyezett falap, illetve kövek súlyával lepréselték.

A sertéshúsok füstölése a szabadkéményben történt, még a lepadlásolás után is. A teljesen lebontott, megszüntetett szabadkémények helyett az udvaron építettek füstölőt.

Az egyes étkezések időpontjai elég pontosan meghatározhatók. A korai felkelés miatt, az ebédet megelőző napszakban kétszer ettek. Az első reggelire („früstük”; ném. Frühstück = reggeli) hajnali 3–4 óra, a másodikra 8–9 óra között került sor. Az ebéd 12 órakor kezdődött és 7–8 órakor vacsoráztak.

A két reggeli összetétele személyekre és napokra lebontva egyaránt nagy egyöntetűséget mutatott. Az első tejeskávéból, kenyérből, zsemlyéből, kalácsból vagy kuglófból, a második szalonnából, kolbászból, töpörtyűből – tehát húsféleségekből – és kenyérből állt. Az ebéd és a vacsora étrendje a napi elfoglaltságtól függött. Ha a család tagjai vagy azok többsége otthon tartózkodott, illetve délre hazatérhetett, akkor ebédre főtt ételt, vacsorára pedig hideg húsokat ettek, mint a második reggeli alkalmával. Dologidőben, amikor egész nap a földeken dolgozta vagy más, hosszabb ideig tartó munka esetén fordított volt a helyzet.

Közbevetőleg itt említjük meg, hogy aki a szőlőskertben vagy a szántóföldön dolgozott, vizet is vitt magával egy korsóban (16. kép), melyet vásáron vettek. A fekete színű agyagedényeket (17. kép) „mohácsi korsó”-nak nevezték.

Az ebéd (illetve vacsora) a következő ételféleségekből tevődött össze a hét egyes napjain.

hétfő	(hús)leves, főzelék
kedd	(hús)leves, főzelék
szerda	leves, metélt tészta
csütörtök	(hús)leves, főzelék
péntek	bableves, metélt tészta
szombat	húsleves, főzelék
vasárnap	húsleves, baromfi, burgonya, sütemény marhahús,

A táblázatból is kitűnik, hogy az óbudai parasztpolgárok igen kedvelték a leveseket, különösen a húsleveset. Szerdán és pénteken hústalan ebédet főztek. A főtt, metélt tésztát mákkal, dióval, grízzel ízesítették.

A család együtt ebédelt, az asszony tálalt s először a gazdának, azután a gyerekeknek, végül saját magának szedett.

A jeles napok jellegzetes étrendjét az alábbiakban foglalhatjuk össze.

	január 1.	húshagyó kedd	hamvazó szerda	nagy- péntek	karácsony
ebéd	lencseleves malacpecsenye párolt káposzta	füstölt sonka	metélt tészta vagy valamilyen burgonyás étel	böjt	böjt
vacsora				böjt	hal vagy borleves kirántott hal befőtt, alma, dió sütemény

A fentiekhez hozzátehetjük még, hogy búcsú idején (június 29.) szokás volt rétest sütni. A karácsonyesti vacsorában szereplő almát elfogyasztása előtt félbevágták. Azt tartották, hogy akinél a vágás magot is érintett, az rövidesen meghal.

Viselet

A parasztpolgárok hagyományos anyagi kultúrájából legkevésbé sikerült felderíteni az egykori viseletet. Nemcsak az jelentett akadályt, hogy a ruhaanyagok néhány évtized alatt szükségszerűen elpusztulnak, hanem a divatváltozások is, amelyek Buda és Pest közelsége miatt fokozottan érvényesültek. Nem találtunk különleges jegyeket, említésre méltó jellegzetességeket a családi fényképeken (17. kép) sem, mivel az azokon megörökített személyek a korabeli polgári öltözetet viselik.

Töredékes ismereteink kivétel nélkül a férfiakra vonatkoznak és általánosságban értendőek.

A férfiak többsége bajuszt növesztett. Fekete kalapot viseltek, általában házon kívül minden alkalommal, valamint munka közben is, ha sütött a nap.

Védőruhának kék színű kötényt kötöttek maguk elé, amelynek szerepe szőlőkötözéskor annyiban módosult, hogy ekkor a kötözőszalma tartására szolgált. A kötény két alsó sarkát felhajtották és a deréköv mögé gyűrték, vagyis a hajtásban vízszintesen feküdt a szalma.

Nagy melegben a szó szoros értelmében ingre-gatyára vetkőzve dolgoztak a szőlőben. Vasárnap a férfiak fekete ruhát hordtak. A 20. század elején az ünneplő ruha színe sötétkéssel és sötétszürkével bővült.

Félcipőt viseltek, csizmát csak télen húztak.

Mesterkedés

A parasztpolgárok a gazdálkodáshoz, háztartáshoz szükséges eszközöket, berendezéseket vagy készen vették a vásárokon, vándorkereskedőktől, parasztoktól, a városi kereskedelemtől – akár Óbudán, akár Pesten – vagy óbudai kisiparosoknál csináltatták. A saját kezű előállítás csak néhány egyszerű tárgyra (pl. kaszkótartó, gereblye, ültetőfa, szőlőkaró, sertésbontó asztal stb.) korlátozódott.

A szőlőkarók anyaga, a fenyőfa, a Felvidékről érkező parasztoktól származott, akik minden ősszel megjelentek tutajaikon, melyeket a mai hajógyári sziget és Császár fürdő közötti partszakaszon kötöttek ki. Amikor a magukkal hozott almán és egyéb portékán túladtak, a tutajokat is kiárusították. Az óbudai gazdák ezeket a szálfákat megvásárolták és még ott a parton, körülbelül 1,5 m hosszúságú darabokra fűrészeltették, majd szekérel hazaszállították. Az udvaron máglyába rakták a fát. A tél folyamán, a család férfitagjai hosszában felhasogatták ezeket az őlfákat, azután minden darabot faragópadba (vonószék, „hanzlpang”, ném. Heinzelbank = fafaragó asztal, -pad) (19. kép) fogtak és meghegyeztek. Éleit leszedték, hogy fogása ne legyen „nyers”. E művelethez vonókést („rafmessenger”; ném. Reif = pánt, abroncs, karika; Messer = kés, penge) használtak.

A kisebb javításokat mindenki maga végezte el. A szerszámokat a présházban tartották, melynek ajtóhoz, ablakhoz közel eső, tehát könnyen megközelíthető és világos részén asztal állt. Fiókjaiban, a rajta, illetve körülötte levő dobozokban, fali polcokon szerszámokat, szögeket stb. tároltak.

Az Óbudán élő gyári szakmunkások száma annyira megnövekedett a 20. századra, hogy általában minden gazda számára elérhetővé vált közülük egy-kettő. Sok esetben ezeket a munkásokat kérték meg a ház körül adódó munkák elvégzésére. Előfordult, hogy szívességből csinálták, de ha nem, még mindig olcsóbban dolgoztak, mint a kisiparosok.

Minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy az egyéni ügyességtől függően mind az új tárgyak készítésének, mind a javításoknak köre egyénenként változott, de általánosságban elmaradt a jobbágykori önellátás, önállóság méreteitől.⁸

A parasztpolgárok társadalma

Óbuda újkori társadalma származás, nyelv, vallás, jogállás, foglalkozás, vagyoni helyzet stb. tekintetében erősen megoszlott. Erre a tényre az előző fejezetekben néhányszor már utaltunk, de bővebb kifejtésével még adósak vagyunk. Bár elsősorban a parasztpolgárság jellemzésére törekszünk, nem hanyagolhatjuk el az azt magába foglaló, szélesebb társadalmi kereteket sem.

Buda 1868. évi ostroma idején Óbuda 17. századi református, magyar lakossága elmenekült, majd a következő évtized során részben visszatért. A település újjászervezése, az élet megindítása az ő nevékhöz fűződik. A mezőgazdaság minden ágára kiterjedő termelésük a 17–18. század fordulóján, egyértelműen önellátásra utal.

A 18. század első két évtizedében katolikus, német parasztok telepedtek le, mégpedig annyian, hogy létszámban körülbelül három és félszer felülmúlták a magyarokat. Földmű-

veléssel, azon belül főleg szőlőtermesztéssel foglalkoztak. Ezirányú tevékenységük visszahatott a magyarokra, mert bár a németek elsőrendű árujának a bor számított, minden terményből maradt annyi feleslegük, amennyi a helység többi lakójának szükségleteit is kielégítette. Ennek következtében a református magyarok fokozatosan felhagytak a mezőgazdasági termeléssel és különböző kisipari mesterségek űzésére tértek át.

1720–1790 között tekintélyes számú zsidó keresett és talált otthont és megélhetést Óbudán. Származásuk megállapítása nehéz feladat, mivel közülük sokan más helységeken töltött, hosszabb-rövidebb idő után jutottak el ide. Kereskedésből, kékfestésből, pipa-készítésből, bőrcserzésből stb. éltek.

A magyarok, németek és zsidók együttélése konfliktusok nélkül folyt. Az 1790-től 1836-ig terjedő időszak, a népesség számának 23%-os emelkedésén kívül lényeges társadalmi változásokat nem hozott.

1836-ra felépült az óbudai hajógyár, amelynek jelentős munkaerő-szükséglete kettős hatást gyakorolt. Egyrészt idegen elemek lassú bevándolását indította el, másrészt lehetővé tette, hogy az óbudai lakosság legszegényebb tagjai – legyenek akár gazdálkodók, akár iparosok – gyári munkássá váljanak.

1850-ben a népesség 53%-a német, 13%-a magyar, 2%-a szlovák, 32%-a különböző nemzetiségű volt. 1850–1880 között a lakosság 30–40%-a (kb. 5300 fő) mezőgazdasági termelésből élt. Ugyanakkor folytatódott a nagyipari munkásság lassú erősödése. Az értelmiség korábban 1,5–2%-os arányszáma 1872-re 8%-ra emelkedett.

A filoxéra 1886. évi megjelenése és azt követő pusztítása gazdaságilag és társadalmilag egyaránt komoly változásokat idézett elő. A szőlőművelők 60%-a elszegényedett s ezért kénytelen volt más kereseti lehetőség után nézni.

A korábban jól meghatározható, háromféle ismertetőjegy metszéspontjában található társadalmi csoportok (német nyelvű katolikus gazdálkodók és magyar református iparosok) a 20. század kezdetére felbomlottak. 1910-ben már csak 1200 főre tehető azok száma, akiket a mezőgazdaság valamelyik ága tartott el.

Az első világháború gazdasági nehézségei tovább növelték az alkalmazottak számát. Új foglalkozási csoportok (pl. téglagyári-, harisnyagyári munkások) alakultak ki és mentek át a köztudatba.

Rövidre fogott megállapításaink csak a leglényegesebb mozzanatokra terjednek ki, de arra mindenesetre elegendők, hogy leszögezhezzük; a parasztpolgárok eltűnésével, a munkásság megjelenésével az óbudai társadalom képe, a szóban forgó korszak (1848–1945) végére nemcsak módosult, hanem uniformizálódott is.

A parasztpolgárok kivétel nélkül ismerték saját származásukat. Azt vallották, hogy Schwarzwaldból vagy Württembergből települtek át s ez megegyezik a mai tudományos állásponttal. Az Óbudára érkezés időpontja már sokkal bizonytalanabban jelentkezik a hagyományban. Egyesek az 1700. évet, mások Mária Terézia utalkodását (1740–1780) jelölték meg. Azt tartották, hogy a lakosság járványokban elpusztult részének helyét foglalták el.⁹

Az óbudaiak a német ajkú szőlőműveseket „braunhakszler”-nek (ném. braun = barna; Haxl = láb) hívták, illetve ezen a néven emlegették, minden bántó él nélkül. A színhagyomány szerint ugyanis a szőlőben mezítláb dolgoztak és eközben lábuk barna színű lett a

napsütéstől és a földtől.¹⁰ Az így kapott gyűjtőnevet ők maguk is elfogadták és használták.

A parasztpolgárokat a német nyelv ismerete jellemezte. Bár a 19. század végén még éltek olyan személyek, akik nem tudtak magyarul, a múlt század második felében a döntő többség, a századforduló után pedig kivétel nélkül mindenki kétnyelvű volt. A passzív nyelvismereten túl, a német és magyar nyelv tényleges használatának időhatárait és alkalmait meghatározni már bonyolultabb feladat. A nyelv, a társadalom, illetve a kettő közötti viszony állandó változásának tudatában, most csak két helyzetkép felvillantására vállalkozunk. A 19. század második felében a parasztpolgárok családon belül, valamint a gazdák egymás között németül beszéltek. Más esetekben magyarra fordították a szót, melyet sokan idegenszerű kiejtéssel beszéltek. A 20. században a magyar nyelv használata egyre gyakoribbá vált, nem utolsósorban az óbudai társadalom átalakulásának hatására. A második világháborút követő történelmi fordulat következtében a német nyelv használata végképp háttérbe szorult. Részben ezzel, részben a hagyományos gazdálkodás elhalásával magyarázható, hogy számos német terminus feledésbe merült és felidézésük csak hiányosan sikerült, amikor gyűjtéseink során ezekről érdeklődtünk.¹¹

A gazdálkodó családok gyermekei egymás között házasodtak. Ez a szokás annyira következetesnek bizonyult, hogy szinte endogámiának nevezhető. Így alakultak ki azok a bonyolult rokon kapcsolatok, melyek rendkívüli szétágazását, s ugyanakkor egybefonódását, még napjainkban is tapasztalhattuk.

Párválasztáskor figyelembe vették a másik fél vagyoni helyzetét is. A 19. század közepéig gyakorta, attól kezdve egyre ritkábban, a házasságkötés alkalmával egy házassági szerződés aláírására is sor került, mely a feleség számára meghatározott pénzüsszeget biztosított a férj esetleges bekövetkező halála esetén.

A házasságokból átlag három gyermek született, de nem számított ritkaságnak a 4–6 gyermek sem.¹²

A legkedveltebb keresztnéveket két időmetszetben mutatjuk be:

1843		1873	
nők	férfiak	nők	férfiak
Róza, Rozina	József	Mária	József
Katalin	János	Róza, Rozina	Ferenc
Anna	Márton	Magdolna	István

A parasztpolgár szülők arra törekedtek, hogy gyermekeik a kötelező iskolákat elvégezzék. Az otthoni tanulásra azonban nem fordítottak gondot. A fiúk már 5–6 éves koruktól segítettek ivóvizet hordani, préselni stb., kora reggel ugyanúgy, mint tanítás után. Így aztán lassanként hozzászoktak a fizikai munkához és elsajátították a különböző fogásokat, munkamódokat.

Az iskola befejeztével a gyermekek sorsa többféleképpen alakulhatott. Ha a gazdaság munkerő-szüksége megkívánta, otthon maradtak és szüleiknek segítettek. Más esetekben szakmát tanultak. A 19. század végétől a hagyományos mezőgazdasági termelést számos tényező (kártevők, háború, gazdasági nehézségek stb.) nehezítették s ez szintén a biztosabb és könnyebb megélhetést nyújtó ipari pályák felé irányította a fiatalokat.

A hagyományos gazdálkodás felbomlásának folyamatát, a szubjektív és objektív tényezők hatását, két adatközlőnk (születtek 1904-ben és 1910-ben) példáján mutatjuk be.

Az egyiknél a déd- és nagyszülők szőlőműveléssel foglalkoztak. Az apa kitanulta a lakatos mesterséget, de amikor megnősült, felesége hozománya révén szőlőre, majd öröklés útján kocsmára tett szert. Gyermekei tovább folytatták a szőlőművelést és a borkimérést.

A másik adatközlő nagyszülei szintén szőlőművesek voltak. Több gyermekük született, akik a közöttük felosztott, tehát elaprózott földön kertészkedtek. Ezek egyikének fia a hajógyárban kezdett el dolgozni, de 1932-ben elbocsátották. Ekkor földet bérelt és ő is kertészkedésbe fogott. A második világháború után ismét gyári munkás lett.

Az ember és a szántóföld aktív kapcsolatának utolsó fázisát azok az óbudai születésű munkások, értelmiségiek testesítik meg, akik még rendelkeznek valamennyi szántófölddel, szőlővel, gyümölcsös- vagy veteményeskerttel és azt, a napi munkaidő után, illetve szombaton, vasárnap művelik, gondozzák.

A parasztpolgárok egyetlen társadalmi szervezetbe, az 1896-ban alapított „A Budapest III. kerületi Föld- és Szőlőművesek Egyesülete”-be tömörültek. Az alapszabály 2. §-a leszögezi, hogy az egyesület célja:

„1. a III-ik kerületi Föld- és Szőlőművesek jogos érdekeinek minden iránybani előmozdítása, védelme és szakképviselése;

2. a kipusztult szőlőhegyek regenerálása s a nemesebb gyümölcs tenyésztés meg-honosítása;

3. a Föld- és Szőlőművelési szakképzettség terjesztése, a bortermelés s az azzal járó termelési szakok és a pincze gazdálkodás fejlesztése s támogatása.”¹³

A tagok tagdíjat fizettek, az egyesület pedig, a beszedett pénz egy részéből szőlőművelő eszközöket (szénkénegező, permetező stb.) vásárolt és tartott raktáron, ahonnan a kezdő vagy szegényebb gazdák a saját háztartásukból hiányzó szerszámokat kikölcsönözhatték. A hiányzó vagy nehezen beszerezhető anyagok (pl. a szénkénegező az I. világháború után) ügyében testületileg jártak el. 1900-ban felállították az első viharágyút az óbudai határban,¹⁴ amivel az érésnek indult szőlőfürtöket remélték megvédeni.

Évente kétszer bált rendeztek. Az egyesület kölcsönkönyvtárral is rendelkezett. A vasárnap délelőtti mise után 1/2 11 körül a gazdák rendszeresen összegyűltek az egyesület Hídfő utcai házában és körülbelül 12 óráig beszélgetéssel töltötték el az időt. A második világháború alatt az egyesület feloszlott. A vasárnapi találkozások színhelye a Flórián téri kocsmába tevődött át.

A bevezetésben röviden megindokoltuk a „parasztpolgár” terminus használatát s ezzel, mintegy kiindulópontként megpróbáltuk körülhatárolni a vizsgálandó etnikai csoportot. Dolgozatunk végére érve most visszatérünk e kérdéshez, hogy a felsorakoztatott néprajzi adatok tükrében néhány kiegészítést tegyünk.

Láthattuk, hogy az óbudai parasztpolgárok az 1848 előtti jobbágyok utódai. Ez az eredet éppen az ellenkezője a leginkább ismert és általában elsődleges példaként emlegetett debreceni civisek esetének, akikről Balogh István megállapította, hogy „civis társadalom alatt . . . földművelővé vált egykori polgárok utódainak közösségét értjük.”¹⁵

A termelőerők és a kiváltságok szempontjából már a jobbágyok is erősen megközelítették a „parasztpolgár” minősítés lényegét, de teljes értékű azonosulásuk azzal, csak a fejlettebb azaz kapitalista termelési viszonyok létrejöttével és az általuk meghatározott társadalmi helyzet elnyerésével valósulhatott meg.

Óbuda jogállása nagy szerepet játszott abban, hogy parasztpolgársága nyelv, kultúra, életforma tekintetében egységessé bizonyult.

Vajon gazdasági-társadalmi karakterük miként határozható meg? „A kapitalizmus korában a parasztságot vagy a parasztbirtokot legtöbbször a birtokolt föld mennyisége szerint szokták osztályszerű kategóriákba sorozni.”¹⁶ E lényeges, de korántsem egyedüli és feltétlen érvényű adatok mellé felsorakoztatjuk a tartott állatok számát is, hogy az óbudai parasztpolgár vagyoni osztályok elhatárolása pontosabb és megbízhatóbb legyen.

1848–1945	hasznosított össz. földter. ¹⁷	tehén	ló
szegény parasztpolgár	1–5 hold	0–1 db	0–1 db
közép parasztpolgár	5–20 hold	2–6 db	1–2 db
gazdag parasztpolgár	20 hold felett	6 db felett	3–4 db

A táblázat adatainak kiegészítése és a valóság árnyaltabb megközelítése érdekében néhány matematikailag nem kifejezhető tényről említünk még. Nem az önellátás szempontjai, hanem a gazdaságosság elve tükröződik abban, hogy az egymáshoz viszonyítottan nagyobb földterületen többféle, kisebb termőföldön csak egyféle terményt állítottak elő. A közép- és jómódú gazdaságok között szerszámkészlet, felszereltség tekintetében nem mutatkozott különbség. A tehetős gazdák – mivel módjukban állt elegendő számú napszám szerződését – csak a munkák szervezésével és ellenőrzésével foglalkoztak. Ettől eltekintve a különböző vagyoni kategóriákba tartozó emberek életmódja meglepően hasonlított egymáshoz.

Másik kérdés, hogy a nagy átlag, a gazdák zöme, a magyar paraszttársadalom melyik részének felelt meg. Szabó István szerint „a nagyparasztnak (gazdag, jómódú, zsíros, kulák parasztnak) legjellemzőbb ismertető jele, hogy birtokukon vagy a bérletükben levő földön bér munkásokkal gazdálkodnak, tehát idegen munka felhasználásából élnek, bér munkást nem kivételképpen, hanem állandóan alkalmaznak s nagy mennyiségben termelnek eladásra. . . . A középparaszt rendszeresen nem zsákmányol ki idegen munkát, nem él tehát más munkájából, hanem maga dolgozik családjá tagjaival, mintegy családi üzemben s van anyai földje, hogy hasznot hajtó gazdálkodást űzhet.”¹⁸

E két meghatározás és az óbudai parasztpolgárok konkrét esetének összevetésekor éppen a legfontosabb tényező, a bérmunka hasznosítása okoz problémát. Ugyanis a szőlősgazdák csak abban az esetben alkalmaztak napszámosokat, ha a gazdasági teendők sokasága meghaladta a család munkaerejét, de akkor viszont rendszeresen. Nem a profit állandó növelése érdekében folyamodtak bérmunkához, a szőlő munkaigényessége miatt kényszerültek rá. A haszon — amelynek nagysága sokban függött a jó vagy rossz terméstől, a kereslettől stb. — kellő befektetést igényelt s a kettő nagyjából arányban állt egymással.

A fentiek általános érvényét nem tagadva egyúttal hangsúlyozzuk, hogy a parasztpolgárság 19. századi gazdasági-társadalmi karaktere a 20. századra számos vonatkozásban megváltozott, eltorzult. Itt nem valamiféle mechanikus időbeli felosztásról van szó, hiszen a filoxéra pusztítása, a mezőgazdasági gépek, gyári szerszámok elterjedése (eszközváltás), az első világháború éppen a tágabban értelmezett századfordulóra (1886–1918) esett. A felsorolt tényezők, események hatását magukon viselő óbudai gazdák, a bennük megtestesült életmód, gazdasági gondolkodás, szorgalom stb. jellemzésére Erdei Ferenc alábbi sorait érezzük a leginkább találónak, aki a törpebirtokos kisparasztról ezt írta:

„A mozgalmasabb, haladottabb és a paraszt formákból jobban kiszabadult falu vagy mezőváros légkörében, a paraszti termelés mértéke szerint önálló gazdaság alakítására alkalmatlan, néhány hold, vagy éppen csak egy hold birtokán önálló agrárvallalkozást épít ki. Tehát belterjes üzemet létesít és teljesen a vállalkozás és a piaci termelés elvei szerint abban igyekszik munkáját fölhasználni. . . . Tehát nem csinál mást, mint végtelen odaadással és beleéléssel dolgozik minden idejében, paraszti mértékek szerint fogyaszt és mást nem is csinál egész életében, legfőljebb ha olykor félig-meddig pihenni megáll, de akkor sem kapcsolódik ki a munkájából és termelő gondjaiból. Miután ez az élet összes külső föltételeiben polgári, viszont összes belső tényezőiben és társadalmi formáiban paraszt, egyformán tekint a paraszti és a polgári lehetőségek felé. Tehát több földet, nagyobb és önállóbb gazdaságot szeretne, s ha nagy szerencsével hozzájut ilyenhez, abból életképes üzemet is formál, vagy szakmunkát, állást, szóval polgári pályát kíván, s szívesen föl is cseréli ilyenekkel küszködését, ha alkalmá nyílik rá.”¹⁹

Rövidítések

<i>Erdei én.</i>	<i>Erdei F.:</i> A magyar paraszttársadalom. Budapest, én.
<i>Krenn 1810–1910</i>	<i>G. Krenn:</i> Verschiedene Bemerkungen des ... (1810–1910). (Kézirat a Budapesti Történeti Múzeumban)
<i>Pesty 1865</i>	<i>Pesty F.:</i> Helynévtára. Pest megye, XXXIII. 1865. (Kézirat az OSzK kézirtatárában)
<i>Ságváry 1940</i>	<i>Ságváry D.:</i> Francia útleírások Budáról és Pestről (1838–1884). Budapest, 1940. 18.
<i>Szabó 1965</i>	<i>Szabó I.:</i> Jobbágyság—parasztság. Terminológia, fogalom, társadalomszervezet. Ethnographia 1965. 10–31.
TBM	Tanulmányok Budapest Múltjából

Jegyzetek

1. TBM XXI(1979), 152–199.
2. *Ságváry* 1940. 18.
3. Ld. Budapest Főváros Levéltára, V. Óbuda mezőváros levéltára, B/46 Óbuda Építészeti Bizottmányának tervei (1861–1873).
4. *Ságváry* 1940. 18.
5. Budapest Főváros Levéltára, V. Óbuda mezőváros levéltára, B/46 Óbuda Építészeti Bizottmánya (1861–1873); ÓB 186., 214., 216. tervrajz
6. *Vincze I.*: Magyar borpincék. Néprajzi Értesítő 1958, 91.
7. *Horváth M.*: Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt, Buda, 1840. 31.
8. (1830) „Den 28ten Dezember habe ich meinen Brunn gemacht.” *Krenn* 1810–1910.
9. *Pesty* 1865. 283., 285.
10. Az óbudai csizmadiák 1832. évi panaszában ezt olvashatjuk: „a Köznép a tavaszi és nyári mezei munkát a meleg időben . . . mezítelen lábon szokta végezni.” *Eperjessy G.*: Adalékok a mezőgazdaság és a falusi-városi kézműipar kapcsolatához az 1848 előtti Magyarországon. Agrártörténeti Szemle 1966. 496.
11. A nyelvészeti kutatás is mindmáig elkerülte Óbuda német nyelvű lakóit, így a legalapvetőbb adatokkal sem rendelkezünk e vonatkozásban. A magyarországi német nyelvjárások irodalmából csak az derül ki, hogy Óbuda németlakta helység, ahol a többség németül beszél. Ezen túlmenően a szakmunkák vagy nem közölnek semmi mást vagy a budai némettel (esetleg a pestivel is) azonosítva, összevonva tárgyalják az óbudai nyelvjárást. Ld. p. *Hutterer K.*: Das Ungarische Mittelgebirge als Sprachraum (Historische Lautgeographie der Deutschen Mundarten in Mittelungarn) I–II., Halle, 1963.
12. Elgondolkoztató adalék, hogy 1847–1850 között Budán és Pesten az újszülöttek 20–25%-a, Óbudán viszont az újszülötteknek mindössze 10%-a volt törvénytelen. Ez a különbség zártabb helyi társadalomra és ennek következtében jobban érvényesülő fegyelmező erejére mutat.
13. A Budapest III. kerületi Föld- és Szőlőművesek Egyesületének Alapszabályai. Budapest, 1896. 3–4.
14. *Krenn* 1810–1910.
15. *Balogh I.*: Cívisek társadalma. Debrecen, 1946, 67.
16. *Szabó* 1965. 26.
17. A „hasznosított” terület nem jelentett feltétlenül saját tulajdonban levő földet, részben vagy teljes egészében — a termés meghatározott részéért vagy pénzért — bérelt föld is lehetett.
18. *Szabó* 1965. 26.
19. *Erdei* én. 115–116.

A rövidítésjegyzékben nem szereplő felhasznált irodalom

- Andrásfalvy B.*: A budai szőlőművelés. Budapest 1954 (kézirat az ELTE Folklor Tan-
székén)
- Andrásfalvy B.*: A vörösbor Magyarországon. Szőlőművelésünk balkáni kapcsolatai. Nép-
rajzi Értesítő 1957. 49–69.
- Bácskai V.* (szerk.): Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez. I. Budapest, 1971.
- Bácskai V.*: Magyar mezővárosok a XV. században. Budapest, 1965.
- Baraczka I.*: Óbuda közigazgatásának húsz éve (1746–1766). TBM 1941. 142–175.
- Bodor A.*: Budapest mezőgazdasága. Budapest, én.
- Dányi D.*–*Dávid Z.* (szerk.): Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Budapest,
1960.
- Első Magyar Zsidó Naptár és Évkönyv.* Pest, 1848
- Erdei F.*: Magyar város, Budapest, én.
- Felhő I.*: Mária Terézia úrbérrendezése a Buda és Pest környéki helységeiben. TBM
XVIII(1971) 121–159.
- Fényes E.*: Magyarország leírása. II. Pest 1847.
- Galgóczy K.*: Budapest és környékének gazdasága és állattenyésztése. in: *Gerlóczy Gy.*–
Dulácska G. (szerk.) Budapest és környéke természetrajzi, orvosi és közművelődési
leírása. Budapest, 1879. 464–528.
- Gyömrei S.*: Pest-Buda gazdaságtörténete a manufaktúra korszakban (1686–1800). I–II.
Budapest, én. (kézirat az MTA Kézirattárában)
- Hoffmann T.*: A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában.
Budapest, 1963.
- Hunfalvy J.*: Buda-Pest és környéke. Pest, 1859.
- Hutterer M.*: A Dunántúli Középhegység németsege és a magyarországi német nyelvjárás-
kutatás problémái. Magyar Nyelv 1960. 220–232.
- Kosáry D.*: Pest megye a kuruckorban. in: *Keleti F.*–*Lakatos E.*–*Makkai L.* (szerk.): Pest
megy múltjából. Budapest, 1965. 9–94.
- Lakatos E.*: Budapest környék 1848-ban. TBM XII (1957) 313–348.
- Márkus K.*: Óbuda gyárainak múltja és jelene. Helytörténeti dolgozatok. Budapest 1959,
166–172.
- Mindszenti A.*: Az Ó és Új Budai Szőlők. Tudományos Gyűjtemény 1831, 28–69.
- Nagy I.*–*Nagy L.*–*Wellmann I.*: Buda sz(abad) kir(ályi) főváros, Pest sz. kir. város, Óbuda
mezőváros levéltárai. Budapest, 1959.
- Nagy L.*: Budapest története 1686–1790. Budapest, 1971. (kézirat)
- Pallós J.*: Budapest 1848/49-ben. Budapest, 1950.
- Petróci S.*: Pest megye újjátelepülése (1711–1760). *Keleti F.*–*Lakatos E.*–*Makkai L.*
(szerk.): Pest megye múltjából. Budapest, 1965, 95–153.
- Ruzsás L.*–*Szűcs J.*: A várostörténeti kutatás helyzete és feladatai. MTA Filozófiai és
Tört. tud. Oszt. Közl. 1966, 5–67.
- Schams F.*: Vollständige Beschreibung der königl. freyen Haupt Stadt Ofen in Ungarn.
Buda, 1822.

Seenger E.: Adatok Óbuda XIX. századi helytörténetéhez. (Krenn György és utódainak feljegyzései 1810–1910). TBM XVII (1966) 273–287.

Spira Gy.: A Pest megyei parasztság 1848 előtti rétegződéséhez. Századok, 1958. 625–643.

Török P.: Pest-Buda 1850-ben. Budapest, én.

Wellman I.: Pest megye parasztsága és az úrbérrendezés. *Keleti F.—Lakatos E.—Makkai L.* (szerk.): Pest megye múltjából. Budapest, 1965. 155–202.

Zur Organisirung der Schwesterstädte Pest und Ofen. Pest, 1872.

MIKLÓS LÉTAY

DIE MATERIELLE KULTUR UND GESELLSCHAFT DER BAUERNBÜRGER VON ÓBUDA (1848–1945)

II. Wohnort und Verbrauch

Diese Arbeit entstand im Jahr 1973, und auch die angewandte Fachliteratur – deren Verzeichnis wir nun bekanntgeben – endet mit diesem Zeitpunkt. Der Umfang zwang uns, die Arbeit in zwei Teilen zu veröffentlichen. Der erste Teil erschien mit dem Untertitel „Arbeitsplatz und Produktion“ in der vorhergehenden Folge dieses Jahrbuches (Band XXI. 1979. 152–199) und behandelte folgende Themen: Ackerbau und Heumachung, Gartenbau, Weinbau, Viehhaltung, Gütertransport, Fuhrwesen, Lohnarbeit, Tagelöhner. Nur in Kenntnis dieser beziehungsweise mit diesen zusammen kann der zweite Teil unserer Arbeit verstanden und ausgelegt werden.

Das Kapitel „Siedlung und Bauweise“ prüft die von den Bauern (später Bauernbürgern) bewohnten Häuser, die zu dem Marktflecken-Charakter von Óbuda (Alt-Ofen) beigetragen haben, selbst dann noch, als sich die Herkunft, Beschäftigung usw. der Bewohner grundlegend verändert hatte. Der Wiederaufbau nach der Vertreibung der Türken aus Buda (1686) änderte an dem mittelalterlichen Straßennetz und an den Grenzen der inneren Liegenschaften nichts. Auf Grund dessen zeichnete sich das Bild einer an der Straße liegenden Niederlassung mit Bandgrundstücken ab, das bis in die sechziger Jahre des Jahrhunderts erhalten blieb. Als allgemeiner Zug kann beobachtet werden, daß die inneren Liegenschaften senkrecht zur Straße angeordnet waren, die Häuser hingegen unmittelbar an der Straße gebaut wurden. Was den Grundriß derselben betrifft, handelt es sich um dreiteilige, unterkellerte Häuser wie jene, in denen die städtischen Weingärtner schon im Mittelalter wohnten. Ursprünglich und im allgemeinen reihten sich die einzelnen Räume von der Straße nach Innen wie folgt aneinander: Zimmer, Küche, Zimmer, Treppe in den darunter gelegenen Keller, – dann fortlaufend angebaut – Presshaus, Stall, Kammer, Schuppen. Die Reihenfolge wies bei der nach der Kellertreppe beginnenden zweiten Teil keine solche Ausschließlichkeit auf wie beim Wohnungsteil. Nach 1848 lebte dieser

Grundriß teils unverändert, teils umgestaltet, abgeändert weiter. Im Hintergrund der Änderungen stand die Zunahme der Einwohnerzahl von Óbuda.

Das Kapitel „Möbel, Inneres des Hauses, Wohnung“ behandelt die Einrichtung. Die Möbel wurden von Tischlern angefertigt, ihr Stil entsprach jenem der zeitgenössischen einfachen, bürgerlichen Möbel. Die Einrichtung der einzelnen Zimmer bestand aus zwei Kleiderschränken, zwei Betten mit Lehne, zwei Nachtschränken, einem Waschtisch, einem Tisch, Stühlen und einem Spiegel.

Das Kapitel „Ernährung,“ stellt fest, daß in der Speisefolge der Bauernbürger von Óbuda keine speziellen Gerichte vorkommen, alle sind von den Tischen der zeitgenössischen Bürger bekannt. Auch die Zubereitungsweise weist keine starken Abweichungen auf, dennoch machen wir auf einige Besonderlichkeiten aufmerksam. Von diesen ist beispielsweise auffallend, daß Suppen, besonders Fleischsuppe, sehr beliebt waren.

Das Kapitel „Kleidung“ führt nur einige Daten an, da die Kleidung der Bauernbürger keinen besonderen Merkmale, nennenswerten Charakteristiken aufwies.

Das Kapitel „Handwerk“ stellt fest, daß sich die eigenhändige Bastlerei nur auf einige einfache Gegenstände und kleinere Reparaturen beschränkt hat.

Das Kapitel „Die Gesellschaft der Bauernbürger“ befaßt sich mit den Fragen der Abstammung, des Gebrauchs der deutschen Sprache, der Ehe, der Namensgebung, der Erziehung des Gemeinschaftslebens sowie der Vermögensverhältnisse und stellt hierauf fest, daß sich die im 18.–19. Jahrhundert noch gut bestimmbar, im Schnittpunkt von drei verschiedenen Merkmalen befindlichen gesellschaftlichen Gruppen — das heißt die deutschsprachigen katholischen Bauern und die ungarisch sprechenden reformierten Handwerker — bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts aufgelöst hatten. 1910 beträgt die Zahl jener, die von irgendeinem Zweig der Landwirtschaft lebten, nur noch etwa 1200. Durch das Verschwinden des Bauernbürgertums und infolge des Aufkommen der Arbeiterschaft nach 1836 hat sich das Bild der Gesellschaft von Óbuda nicht nur geändert, sondern zugleich auch unformiert.

Abbildungen

- Abb. 1. *Leopold Varásdy*: Situations Plan über die individuelle Aufnahme der intravillan Gründe des Kron-Marktes Alt-Ofen. 1858–1861 (Budapest Főváros Levéltára — Archiv der Hauptstadt Budapest, Inv.-Nr. Óbuda 1)
- Abb. 2. Haus Harrer P. u. 32, erbaut 1827
- Abb. 3. Haus Kiscelli u. 29 (Foto: J. Harsányi, 1967)
- Abb. 4. Haus Pacsirta u. 11
- Abb. 5. Hof des Hauses Kórház u. 28 (Foto: M. Erdélyi)
- Abb. 6. Hinterhof des Hauses Kórház u. 28. (Foto: M. Erdélyi)
- Abb. 7. Hof des Hauses Kerék u. 11 (Foto: M. Erdélyi)
- Abb. 8. Föld u. 10, 12, 14 (Foto: M. Erdélyi)
- Abb. 9. Kerék utca (Foto: M. Erdélyi)

- Abb. 10. Frei Schornsteintypen 1867, 1869, 1870 (aus dem Archiv der Hauptstadt Budapest)
- Abb. 11. Hof des Hauses Pacsirta u. 11 mit den Türen des Kellers und des Kelterhauses (Foto: M. Bach 1970)
- Abb. 12. Keller des Hauses Pacsirta u. 11 (Foto: M. Bach 1971)
- Abb. 13. Zimmerinterieur Szentendrei út 56 (Foto: J. Harsányi 1969)
- Abb. 14. Schmalztopf
- Abb. 15. Gugelhupfform, Milchtopf
- Abb. 16. Krug
- Abb. 17. „Mohácser“ Krug
- Abb. 18. Bauernbürgerfamilie Ende der 1890er Jahre
- Abb. 19. Schnitzbank

Képjegyzék

- 1. kép. *Varásdy Leopold*: Situations Plan Über die individuelle Aufnahme der intravillan Gründe des Kron Marktes Alt-Ofen. 1858–1861. (Budapest Főváros Levéltára. Ltsz. Óbuda 1.)
- 2. kép. Harrer P. u. 32., épült 1827-ben
- 3. kép. Kiscelli u. 29. (Harsányi J. felv. 1967)
- 4. kép. Pacsirta u. 11.
- 5. kép. Kórház u. 28. udvara (Erdélyi M. felv.)
- 6. kép. Kórház u. 28. hátsó udvara (Erdélyi M. felv.)
- 7. kép. Kerék u. 11. udvara (Erdélyi M. felv.)
- 8. kép. Föld u. 10., 12., 14. (Erdélyi M. felv.)
- 9. kép. Kerék u. (Erdélyi M. felv.)
- 10. kép. Szabadkémény típusok 1867., 1869., 1870. (Budapest Főváros Levéltárából)
- 11. kép. Pacsirta u. 11. udvara a pince és a présház ajtajával (Bach M. felv. 1970.)
- 12. kép. Pacsirta u. 11. pincéje (Bach M. felv. 1971)
- 13. kép. Szentendrei út 56., szobabelső (Harsányi J. felv. 1969)
- 14. kép. Zsírosbödön
- 15. kép. Kuglófsütő, tejesedény
- 16. kép. Korsó
- 17. kép. „Mohácsi“ korsó
- 18. kép. Parasztpolgár család az 1890-es évek végén
- 19. kép. Faragópad

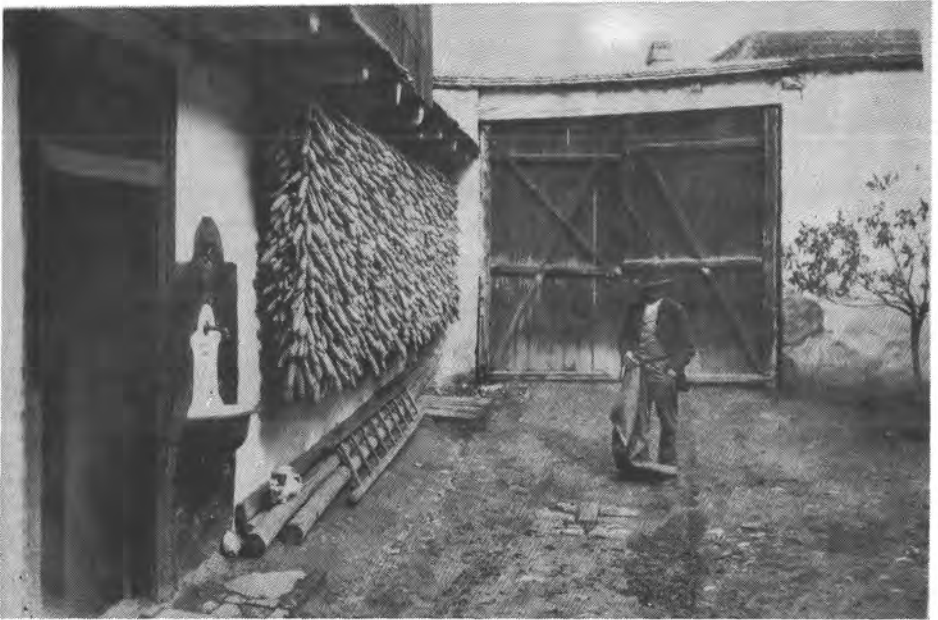
2

3

4

5

6

7

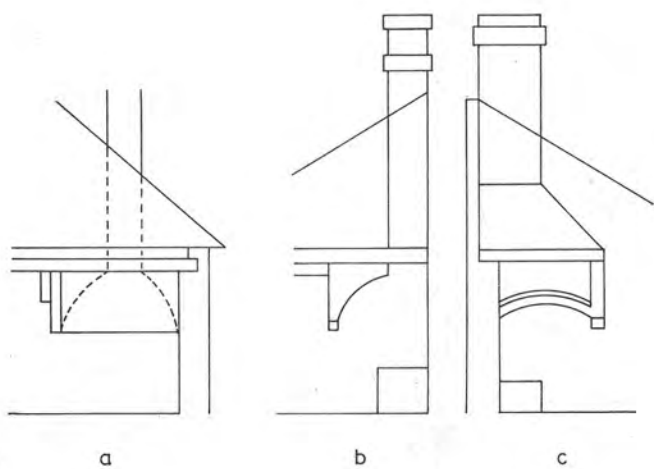

8

9

10

11

12

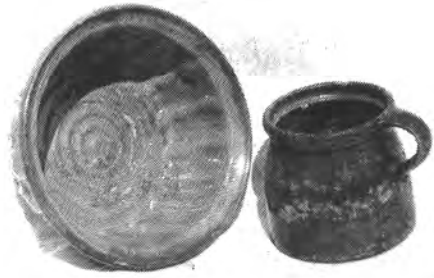

13

222

14

15

16

17

18

19

224

PEST-BUDA – AZ EGYETEMES SZERBSÉG KULTÚRKÖZPONTJA

A százötven éves török uralom idején a lakosság száma Magyarországon erősen csökkent. A felszabadítás után a 17. sz. végétől, mint köztudott, mind több idegen telepedett le az ország területén. Elsősorban német anyanyelvűek jöttek nagy számban, s ekkor Pest–Buda is többé-kevésbé német jellegű város lett. Ezt a körülményt a kulturális élet egyes jelenségei is tükrözik, mint pl. az állandó német színház létesítése Pesten 1812-ben. Az Egyetemi Nyomda kiadványainak nyelvi megoszlása is ezt a helyzetet jelzi: 1778 és 1803 között 784 latin, 192 magyar, 295 német és 118 szerb; 1804-től 1824-ig 415 latin, 236 magyar, 257 német és 241 szerb; 1825 és 1849 között 524 latin, 951 magyar, 372 német és 312 szerb kiadvány került ki a budai nyomda sajtója alól.¹ Csak a múlt század második negyedétől adtak ki több magyar könyvet, mint németet és latint. A jelzett időszakban szerb kiadványok is elég szép számmal jelentek meg. Erről a körülményről később bővebben lesz szó.

Bár Pest–Buda lakóinak túlnyomó része német anyanyelvű volt, a magyar kultúra és irodalom már a 18. sz.-ban itt is bontogatta szárnyait, s a 19. sz. első évtizedeiben a magyar szellem mindjobban érezte hatását az egyetemen, az iskolákban, a szerkesztőségekben, valamint a nemesi és polgári körökben is. Mindjobban előtérbe került a magyar nemzeti függetlenség, a társadalmi, kulturális haladás követelése, mely az irodalmi élet páratlan felvirágzásához is vezetett, s ennek eredményeképpen Pest–Buda nemsokára az ország szellemi, irodalmi központjává nőtte ki magát. A fejlődés kézzelfogható eredménye a Magyar Tudományos Akadémia (1825) és a Nemzeti Színház (1837) megalapítása.

A magyarországi török uralom után nemcsak a németek telepedtek le az országban, hanem más népek fiait is: szlovákok, horvátok, románok és szerbek. E népek egyes rétegei Pest–Budán éltek, és szellemi fejlődésükben tükröződik a magyar reformkor dinamikája. Látva a magyar nemzeti öntudat erősödését, a magyar kultúra és irodalom előrehaladását a többi itt élő nép élenjáró reprezentánsai is hasonló eredmények elérésére törekedtek. Így lett Pest–Buda egy időben több nemzet szellemi és nemzeti mozgalmának színhelye. Mindnyájuk előtt a szent cél: saját nemzetének, népének öntudatosodása, kulturális felemelkedése lebegett.

Ján Kollár (1793–1852) a szláv kölcsönösség-elmélet atyja, pesti evangélikus lelkészként önálló szlovák egyházközséget és iskolát létesített, s minden erejével népe irodalmának, kultúrájának felemelkedésén dolgozott. *Martin Hamuljak* (1789–1859) 1834-ben szlovák irodalmi egyesületet alapított Budán és kiadta a *Zora* (Hajnal) c. almanachot, melyet más szlovák kiadványokhoz hasonlóan az Egyetemi Nyomdában nyomtak.

Az egykori horvát lakosság emlékét még ma is őrzi a budai Horvát utca neve. Távolabbi vidékekről is jöttek horvát ifjak, hogy Pest–Budán végezzék tanulmányaikat. A 18. sz. legismertebb, legolvasottabb írója *Andrija Kačić Miošić* szerzetesként éveket töl-